

УДК 911.3

Л. М. НЕМЕЦЬ, д-р. геогр. наук, проф.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
майдан Свободи, 4, Харків, 61022
ggekonom@yandex.ru

КОНСТРУКТИВНО- ТА СОЦІАЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ: ПРОБЛЕМИ ТА МОЖЛИВОСТІ ЇХ ВИРІШЕННЯ

З позицій конструктивної та соціальної географії обґрунтовано особливості природокористування як процесу взаємодії суспільства та природи; проаналізовані основні принципи виділення соціогеосистем в контексті актогенезу; запропоновано умовну класифікацію природних систем за особливостями стратегії природокористування; визначено соціально-географічні умови переходу на засади стійкого розвитку; проведено аналіз існуючих функцій соціальної географії та запропоновано додаткові, які відповідають сучасному соціальному замовленню на такі дослідження та можливостям соціальної географії у його вирішенні.

Ключові слова: природокористування, соціум, суспільство, природа, стійкий розвиток, соціальна географія, конструктивна географія

Nemez L. N. CONSTRUCTIVE AND SOCIO- GEOGRAPHICAL FEATURES OF NATURAL RESOURCES : CHALLENGES AND OPPORTUNITIES

From the standpoint of structural and social geography justified especially as the nature of the interaction of society and nature , analyzed the basic principles in the context of allocation social geosystem aktogeneza ; proposed conditional classification of the natural systems on the specifics of environmental strategy , identified the socio- geographical conditions of transition to the principles of sustainable development, an analysis of existing functions social geography and offered additional , which correspond to the current social order for such research and the possibilities of social geography in its decision.

Keywords: natural resource, society , social , nature , sustainable development, social geography , constructive geography

Немец Л. Н. КОНСТРУКТИВНО- И СОЦИАЛЬНО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРИРОДОПОЛЬЗОВАНИЯ: ПРОБЛЕМЫ И ВОЗМОЖНОСТИ ИХ РЕШЕНИЯ

С позиций конструктивной и социальной географии обоснованы особенности природопользования как процесса взаимодействия общества и природы ; проанализированы основные принципы выделения социогеосистем в контексте актогенеза ; предложена условная классификация природных систем по особенностям стратегии природопользования, определены социально-географические условия перехода на принципы устойчивого развития; проведен анализ существующих функций социальной географии и предложены дополнительные, которые соответствуют современному социальному заказу на такие исследования и возможностям социальной географии в его решении.

Ключевые слова: природопользование, социум, общество, природа, устойчивое развитие, социальная география, конструктивная география

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. На початку нового тисячоліття цивілізація переживає період ускладнення взаємовідношень суспільства та природи, що виражається в розгортанні низки природно-екологічних криз, техногенних катастроф, соціальних потрясінь тощо. В різних країнах світу незалежно від рівня їхнього економічного розвитку спостерігаються негативні природно-кліматичні, етнокультурні, політичні процеси, що завдають величезної шкоди суспільству та навколишньому середовищу.

Взаємодія суспільства в цілому і окремих людей зокрема, з навколишнім природним середовищем відбувається в процесі природокористування. В основі майже всіх зазначених вище проблем лежить антропоцентризм суспільства по відношенню до природи. Враховуючи надзвичайно високі темпи розвитку технологій впливу на природне середовище і антропоцентричний характер впливу на нього, людство повинне терміново вирішити проблеми раціонального природокористування, змінюючи засоби та підходи в природокористуванні та свої ментальні особливості, які лежать в основі

управління природокористуванням. Зазначене вимагає від політиків, науковців, діячів культури, освіти реалізувати свій потенціал на користь сучасному і майбутнім поколінням у збереженні екологічно безпечного середовища проживання. З цього приводу, починаючи з 60-х років минулого століття в світі постійно відбуваються глобальні конференції, симпозиуми. Вершиною цих заходів стало прийняття Концепції стійкого розвитку у 1992 році в Ріо-де-Жанейро, про що добре відомо географічній спільноті. Найбільш вдало може вирішувати багато зазначених проблем географічна наука, яка володіє комплексним, міждисциплінарним підходом та спеціальними методами дослідження, з одного боку, а з іншого має потужний освітній і світоглядний потенціал.

Автор наголошує на провідній ролі конструктивної та соціальної географії у вирішенні багатьох проблем сучасної цивілізації. Важливим предметом дослідження конструктивної географії являється процес раціонального природокористування, виявлення характеру впливу суспільства на природне середовище, зворотні впливи останнього, пошук шляхів покращення його ста-

ну тощо. Але існує і інша сторона процесу природокористування, а саме суспільство з його технологіями, світоглядними установками впливу на природне середовище. Глобальна криза носить системний характер, а тому потребує системного підходу та об'єднання зусиль науковців різних напрямів, зокрема фахівців з конструктивної та соціальної географії. Для подолання глобальної кризи і подальшого еволюційного розвитку людства потрібно змінити форму його соціального буття – від трансформації менталітету особистості і суспільства до розробки нових принципів і норм взаємовідносин між окремими соціумами, етносами, країнами і прошарками населення з метою збереження сучасного природного середовища хоча б в такому стані для нащадків. Все це обумовлює особливо важливу роль наук, об'єктом дослідження яких є суспільство, зокрема соціум і природне середовище.

Метою даного дослідження є обґрунтування ролі конструктивної та соціальної географії у вирішенні проблем природокористування та забезпечення умов стійкого розвитку глобального суспільства.

АНАЛІЗ ПОПЕРЕДНІХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Розвиток кожного соціального об'єкту здійснюється у конкретному просторово – часовому континуумі, який неминуче накладає відбиток на окремі сторони існування і діяльності цього об'єкту. Культура, національна самобутність, історичні традиції та інші особливості кожного народу формуються не випадково, а під впливом певних природно-географічних умов, які змінюються у просторі – часі, тобто мають просторовий і часовий аспекти.

Отже, комплексний аналіз цих найважливіших чинників і складових еволюції суспільства вимагає коректного врахування зазначених аспектів. Із всіх наук про суспільство і навколишнє природне середовище найбільш розвинений і досконалий апарат просторово-часового аналізу процесів і явищ має географія. Географічний підхід, який формувався протягом декількох століть, передбачає не тільки диференціацію географічних об'єктів у просторі і часі, але вивчення і опис їх просторово-часових закономірностей. Про досконалість географі-

чного підходу говорить той факт, що тривала еволюція наукового апарату географії призвела до формування одного з найбільш фундаментальних понять географії – «географічного простору», яке істотно відрізняється від поняття простору, наприклад, у фізиці. Це свідчить про відносну готовність географії до розв'язання завдань з просторово-часового аналізу соціуму, його взаємодії з природним середовищем, кризових явищ і процесів тощо.

Загальні культурологічні питання духовного розвитку людства, соціуму, проблеми сучасної цивілізації, ставлення до природного середовища розглядали, зокрема, Л. М. Гумільов, Ф. Ратцель, П. Тейяр де Шарден, А. Н. Тетіор, А. Дж. Тойнбі, А. Швейцер, А. Печчеї, М. М. Мойсеєв, О. М. Маринич, П. Г. Шищенко, О. І. Шаблій, Ю. М. Пахомов, В. С. Преображенський та ін. Філософські проблеми різних аспектів взаємовідносин суспільства та природи розглядало багато вчених, зокрема, П. К. Анохін, А. А. Горелов, Г. М. Добров, Л. Г. Дротянко, В. А.

Карташов, М. Кастельс, Н. Н. Кісельов, В. Д. Комаров, П. В. Копнін, С. П. Кримський, В. С. Крисаченко, Г. І. Рузавін, М. Н. Руткевич, М. Ф. Тарасенко, А. Д. Урсул, Г. Энгель та багато ін.

ВИКЛАДЕННЯ ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Природокористування (ПК) – це феномен, притаманний тільки суспільству, це атрибутивно-універсальна ознака виду *Homo sapiens* [1]. Саме у цьому виді діяльності соціум проявляє своє істинне ставлення до природного середовища, інших біологічних видів і, врешті - решт, до самого себе. Незважаючи на надзвичайну різноманітність змісту ПК, є його інваріантні риси, що дозволяють однозначно виділити його з-поміж інших видів діяльності людини.

Визначити поняття «природокористування» важко із-за складності та багатогранності процесу взаємодії людини і природи. Найбільш розповсюдженим у минулому було визначення В. С. Преображенського із співавторами [2], які під ПК розуміли сферу діяльності людини, спрямовану на забезпечення зростаючих потреб суспільства у природних ресурсах і формуванні здорового середовища мешкання людей. Очевидно, що це визначення відображає пануючий у кінці минулого сторіччя природопідкорювальний підхід. Більш вдале, на наш погляд, визначення ПК формулюють В. С. Крисаченко і Н. І. Хілько [1], як процес взаємодії людини із природним середовищем, який протікає на основі специфічних шляхів та засобів включення природних об'єктів до структури життєдіяльності людини з метою задоволення її потреб. Істотні положення цього визначення наступні:

1. ПК, як й інші види діяльності, мотивується потребами людини. Аналіз потреб показує, що практично всі вони незалежно від змісту врешті-решт приводять до ПК. Це закономірність соціального буття – система «соціум» для існування і розвитку повинна обмінюватися із зовнішнім середовищем (природою) речовиною, енергією та інформацією. У процесі еволюції людство створило для себе «другу природу», яка, являючись його вмістом, все ж повністю замінити природне оточення не може. Тому людина як біосоціальна істота приречена на ПК.

2. ПК - це процес взаємодії людини із природою. Взаємодія означає, що вектори

Теоретичні та прикладні питання регіональних проблем природокористування, розвитку геоекологічних процесів з позицій конструктивної географії успішно розроблялись В. Ю Некосом, А. Н Некос.

дії спрямовані в обидві сторони. З одного боку, людина впливає на природні об'єкти, чим викликає зміни їхнього стану. З іншого боку, природні об'єкти, міняючись та адаптуючись до впливу соціуму, самі впливають на нього. Цей процес є взаємною адаптацією, кінцева мета якої об'єктивно спільна – збереження рівноваги, гармонійне поєднання, спільна еволюція соціальних і природних елементів Геоверсуму.

3. Специфічні шляхи і засоби включення природних об'єктів до життєдіяльності людини – дуже ємне положення. Йдеться про реалізацію соціального досвіду і знання, здобутого людством за всю історію соціоонтогенезу. У тому, що сьогодні людина володіє ядерною енергією, розвиває генну інженерію та освоює космос, є крихітні частки знання і давнього збирача, мисливця, скотаря і ратая. Весь досвід, нагромаджений сотнями тисяч генерацій, що зберігається у генній пам'яті, фольклорі, традиціях, літературі, наукових публікаціях, одним словом, у культурі народу (людства), фокусується у ставленні людини до природи, тобто, у ПК.

Стратегія, цілі, завдання, принципи, засади, технології та засоби ПК визначаються ментальними настановами соціуму, які у свою чергу залежать від соціокультурного рівня розвитку суспільства. Як правило, високорозвинений соціум характеризується більш ефективним ПК. Однак, незважаючи на високий рівень розвитку сучасного суспільства, глобальна стратегія ПК нині за традицією все ще залишається антропоцентричною, що породило глобальну кризу цивілізації. Подолання антропоцентризму і перехід до природоцентризму (біоцентризму), очевидно, єдиний шлях до зміни траєкторії розвитку цивілізації, збереження людства і переходу до стану ноосфери.

ПК визначається наступними факторами [1]: природними особливостями регіонів; соціальними знаннями і досвідом; соціальною ситуацією та оточенням; специфікою соціуму; індивідуальними можливо-

стями та потребами; аксіологічною різноманітністю процесів і об'єктів реальності.

Тип ПК є відображенням ставлення суспільства до природного середовища. Зміна типів ПК означає фундаментальні модифікації суспільної свідомості у ставленні до природи, обумовлені еволюцією всіх сторін життя суспільства. Як впливає із викладеного вище, у феномені ПК переплітаються різноманітні сторони життя суспільства, беруть участь практично всі соціальні інститути. Кожна людина, як представник біологічного виду *Homo sapiens*, з одного боку, та соціального утворення – світової цивілізації, з іншого, вносить свій вклад у фундаментальну і в той же час неймовірно крихку і раниму рівновагу між соціальною і природною складовими Геоверсуму. Характер рефлексії суспільства на зміни у геосистемах дає можливість вважати, що науково-технічний прогрес цивілізації вже сягає того рівня, який дозволить вирішити технічні аспекти проблеми глобальної кризи. Тепер вирішальною ланкою у боротьбі за майбутнє стає духовне відродження людства – повернення до природи на новому витку нескінченної спіралі соціально - культурного розвитку. Цей процес значно складніший, тому що потребує докорінної перебудови інтегрального менталітету соціуму у глобальному масштабі. У цьому головну роль покликані відіграти соціальні і «стикові» науки, що досліджують всі сторони діяльності суспільства.

Є підстави стверджувати, що соціальна географія, поєднуючи у своєму об'єкті територіальні аспекти соціального і матеріального життя соціуму, може бути лідером у процесі духовного відродження цивілізації. У зв'язку з цим ми пропонуємо принципово нове визначення ПК з позицій соціальної географії як *процесу взаємодії соціуму і природного середовища, який управляється менталітетом соціуму і в залежності від орієнтації останнього може мати антропоцентричний або природоцентричний (ноосферний) характер*. Із цього визначення, зокрема, впливає, що вирішальне значення у принциповій зміні ставлення суспільства до навколишнього природного середовища має ноосферний інтегральний менталітет суспільства, розвиток якого, як найважливіша складова суспільно-географіч-

ного процесу, має бути об'єктом соціальної географії [10].

Системний підхід у ПК є ефективним інструментом досліджень, з його застосуванням пов'язаний перехід до якісно більш високого рівня наукового аналізу у цій галузі діяльності. Відомо багато наукових праць, присвячених застосуванню системного підходу і розвитку на цій основі методології досліджень НПС. Це роботи, наприклад, таких вчених як О. І. Шаблій, О. Г. Топчієв, М. В. Багров, М. Д. Гродзинський, М. М. Мойсєєв, В. Н. Садовський, В. Б. Сочава, М. І. Будико, Дж. Джефферс, та ін. Зокрема, у працях М. М. Мойсєєва обгрунтовані і розвинені системно-модельні уявлення про взаємодію суспільства і природи.

Центральним у системному підході є поняття «система». Його визначенню присвячено дуже багато наукових праць, тому доцільно зупинитися тільки на тих його аспектах, які є важливими у контексті досліджуваних проблем. Передусім, ПК є інтегральним процесом взаємодії суспільства (соціуму) з природою і має головною метою задоволення всіх потреб людства. При цьому духовні запити людства мають підпорядковане значення, головний зміст ПК – це забезпечення матеріального виробництва необхідними природними компонентами, утилізація відходів, вирішення продовольчої проблеми тощо.

Необхідно враховувати, що всі потреби людства відображають подвійну природу людини як біосоціальної істоти. З одного боку, людина має суто біологічні потреби, котрі поєднують його з іншими біологічними видами, існуючими у біосфері. Такі потреби у більшості випадків задовольняються природним шляхом без використання спеціальних технічних засобів і технологій. З іншого боку, людині притаманно мати і соціальні потреби, що виділяє її з ряду біологічних видів. Виникнення цих потреб стало наслідком розвитку особливої функції людського суспільства – суспільної праці. В міру розвитку і вдосконалення знарядь праці, енергетичних ресурсів і технологій, соціальні потреби стали переважати над біологічними, внаслідок чого людство прагне брати у природи більше, ніж йому потрібно для існування як біологічного виду. Саме це протиріччя – між біологічною і соціальною суттю людини, між її біологічними і соціа-

льними потребами стало головним протиріччям біосфери, яке привело до виникнення екологічної проблеми і розвитку глобальної соціально-геоекологічної кризи. Тому задоволення у ПК біологічних потреб людини не може розглядатися, як техногенний процес, бо по своїй суті він має природний характер. У той же час, задоволення соціальних потреб людства вимагає застосування розвинених технологій і технічних засобів і тому пов'язане із введенням у природні системи техногенних елементів.

Слід відзначити також, що в контексті, що розглядається, вкрай важливо мати чіткі критерії для виділення природних, природно-техногенних і техногенних систем. У якості такого критерію може бути прийнятий факт наявності у структурі системи і функціонування техногенного елемента або підсистеми.

У ПК природно - техногенні системи завжди є джерелами (або засобами) задоволення конкретних потреб соціуму. Отже, мотивація діяльності соціуму в природі (взаємодії з природними системами) завжди має конкретний прагматичний характер, а сама діяльність являє собою складний по структурі акт. Тому в контексті оптимізації ПК є сенс, по-перше, розглядати системи з точки зору актогенезу і, по-друге, обмежити аналіз колом тільки тих систем, з якими людина активно взаємодіє. Такі системи, загалом, визначаються як природно-техногенні, матеріально-інформаційні, такі, що управляються і (або) спостерігаються соціумом.

Сучасна господарська діяльність людини здійснюється практично в усіх геосферах й має яскраво виражений системний характер. Найбільшого антропогенного впливу та його згубних наслідків зазнають найменш захищені від нього природні системи. Так, найбільші антропогенні зміни ми спостерігаємо в атмосфері, на поверхні землі, в ландшафтах та їхніх компонентах, у стані ґрунтів та поверхневих вод, у розвитку або деградації біологічних видів, які живуть у цих середовищах. Менш помітні й відчутні техногенні відхилення, наприклад, у стані геологічних систем. Помітні зміни, викликані господарською діяльністю та активністю соціуму, у літосфері просліджуються на глибині в декілька сотень метрів, а у окремих випадках – до перших кілометрів. Цьому

сприяє відносна недоступність і прихованість геологічних об'єктів у надрах, що вимагає застосування для їх освоєння спеціальних технологій і технічних засобів.

Треба відзначити, що глобальні системні зміни в цілому характерні для біосфери, яка, незважаючи на наявність потужних адаптаційних та компенсаційних механізмів, є дуже чутливим до зовнішнього впливу системним утворенням. Про це свідчать епохи різких змін глобальних умов в геологічній історії Землі, коли за порівняно короткий час відбувалася прискорена мутація біологічних видів або масова заміна одних видів (які випадково стали нестійкими в нових умовах) іншими.

Зараз швидкість зміни соціального середовища (отже, і його впливу на природне середовище) на декілька порядків перевищує темпи розвитку природних систем, швидко зростає технічна могутність людства. Збереження цих тенденцій може призвести до нової глобальної перебудови біосфери. Можливе зникнення при цьому біологічного виду *Homo sapiens* для біосфери не стане катастрофою, бо він просто повторить долю багатьох сотень тисяч видів, які назавжди зникли в історії еволюції. Про це свого часу попереджав В. І. Вернадський, коли називав людство новою геологічною силою. Майбутнє біосфери і людства залежить від того, якому еволюційному напрямку буде служити ця сила – прогресу чи деградації. А це вже залежить від людини. Наслідки експансії людства важко оцінити, бо результатом цієї кризи може бути або виснаження ресурсу своєї екологічної ніші, за яким зникне вид - монополіст, або розширення ніші за рахунок зміни способу життя і своєї організації (структурна та функціональна перебудова соціальної системи). Але в цій ситуації є ще один драматичний момент, який істотно відрізняє її від багатьох подібних в історії людства, – екологічна криза набуває глобальних масштабів і створює кризове загострення протиріч в інших сферах соціального життя.

Багато вчених вважають головною проблемою екологічної кризи те, що людство зіткнулося із зовнішніми межами ПК, які визначаються господарчою ємністю біосфери, а не обсягом природних ресурсів. На думку В. І. Данилова - Данильяна і К. С. Лосева [3], проблема полягає в тому, що

вплив цивілізації на біосферу експоненційно розширюється, загрожуючи екологічною катастрофою і біосфера буде деградувати до тих пір, доки не зникне причина деградації – цивілізація, яка не зуміла нормалізувати свій вплив на природне середовище. При цьому біосферна катастрофа трапляється раніше, ніж реально почнеться ресурсна криза. Тому суспільство повинне забезпечити такий свій розвиток, який не виводить його за межі господарчої ємності біосфери, тобто не викликає деградації. Це, власне, й є важливою складовою стійкого розвитку.

Сучасна криза цивілізації значно є значно глибшою від суто екологічних проблем, тому що у її основі лежить духовна криза людства. Це проявляється у всіх сферах життєдіяльності суспільства у вигляді техногенних, антропогенно-природних катастроф, культурно-духовної деградації соціуму, що в свою чергу призводить до зростання непорозуміння та напруги у взаємовідносинах етносів, держав і зростання числа, зокрема терористичних актів в різних куточках світу. Ще одна особливість сучасної кризи цивілізації – глобалізація усіх процесів, що відбуваються в світі. Вона помітно почала впливати на стан соціуму – посилюється соціальна напруженість, росте число соціальних конфліктів тощо. Ця об'єктивна реальність еволюції біосфери, результат розвитку світової економіки і науково - технічного прогресу особливо яскраво виявляється на локальному і регіональному рівнях, де складно і неоднозначно переплітаються проблеми інтеграції і дезинтеграції. У більшості країн пострадянського простору глобальні зміни супроводжуються дуже гострими соціально-екологічними ситуаціями.

Так, в Україні за останні десятиліття зростає соціальна напруга, пов'язана, зокрема, із погіршенням екологічної ситуації у ряді регіонів, стихійними лихами: повинню, снігопадами, заморозками, засухою, а також з порушенням соціальної інфраструктури і руйнуванням ринку праці тощо. Все це вимагає застосування системного підходу до вивчення розглядуваних явищ, участі у їхньому аналізі, прогнозуванні наслідків і розробці стратегії і тактики управління природно-соціальним ризиком представників всіх наук, зокрема, соціо-економіко-

географів та фахівців з конструктивної географії.

Сьогодні вчені, які переймаються проблемами ПК і взаємодії соціуму та природи, сходяться до думки, що потрібна надійна і ефективна теорія управління біосферою на основі ноосферних принципів розвитку цивілізації. Але, на наш погляд, більшість дослідників недооцінюють необхідності управління соціальними підсистемами соціогеосистем різного ієрархічного рівня. Власне теорія управління та її математичний апарат вже апробовані на техногенних і природно-техногенних системах, розроблені принципи, методи, засоби управління тощо. Але задача управління біосферою, яка стоїть перед сучасною цивілізацією, є незвичною і вражає своїми масштабами. Труднощі цієї задачі визначаються не лише масштабами процесу, але й принциповими проблемами, такими, наприклад, як невідповідність темпів зміни (розвитку) соціуму і біосфери.

Якщо для розробки та впровадження нових технологій сучасному суспільству потрібно близько 10 років, то біосфері для формування нових видів потрібно приблизно 10000 років, тобто на три порядки більше. При постійному фізичному часі соціум і біосфера живуть в різних часових вимірах і цей розрив в часі не залишає шансів біоті для пристосування до антропогенних змін в біосфері. Біосфера володіє колосальними ресурсами саморегуляції, тому кризові явища, які в ній вже спостерігаються, з часом будуть подолані, почнуть працювати нові механізми саморегуляції. Але питання в тому, чи будуть вони сумісні з потребами людини? Як відзначають автори [3], природне середовище функціонує на основі своїх власних законів, з вивченням яких людство дещо запізнилося, але яким воно в процесі свого розвитку буде змушене підкорятися. Нехтування цією умовою призвело сучасну цивілізацію до загострення протиріч з навколишнім природним середовищем. Тому лише повне врахування законів функціонування природного середовища, врахування їх в процесі природокористування, дотримання обмежень, які з них витікають і які впливають на розвиток цивілізації, дозволить забезпечити її стійкий розвиток та збереження хоча б сучасного екологічного стану довкілля для наступних поколінь.

Таким чином, швидкість втручання суспільства в біосферні процеси занадто велика, щоб у недалекому майбутньому встигнути розробити технологію регулювання природокористуванням. Вихід вбачається у тому, щоб навчитися управляти власним суспільно - економічним і соціальним розвитком, враховуючи закономірності біосфери, які формувалися протягом майже 4 млрд. років.

На початку XXI сторіччя глобалізація стає не лише реальністю, але все більше визначає характер життєдіяльності світової спільноти, змінюючи соціально-економічні і геополітичні умови на всіх ієрархічних рівнях – від глобального до локального. Необхідно відзначити, що нічого незвичайного у цьому феномені немає, бо корені глобалізації беруть свій початок у сивій давнині. Вже з моменту виникнення соціуму почався процес розширення і розвитку соціальних зв'язків між різними племенами, видами, кланами, групами, класами, прошарками та іншими спільнотами людей. На ранніх стадіях розвитку людства, коли простір роз'єднував людей, ці зв'язки були випадковими. З розвитком більш досконалих засобів виробництва і господарської спеціалізації людства розпочався процес обміну продуктами діяльності (торгівлі), що вже мав організований характер. Далі інтенсивність та зміст суспільних зв'язків визначалися рівнем матеріально - виробничої, торгівельно-ринкової, духовної, політичної, військової та інших сфер життєдіяльності [4]. У кінці XX сторіччя внаслідок науково-технічної революції інтеграційні процеси у глобальному соціумі різко зросли, внаслідок чого ми спостерігаємо перехід до завершальної стадії формування глобального соціуму, як стійкої спільноти. Отже, можна відзначити, що глобалізація є феноменом XX - XXI століть, а тому аналіз його являється дуже важливим з точки зору перспектив розвитку цього процесу в майбутньому сучасної цивілізації.

Необхідно відзначити, що глобальний соціум виявився не готовим до такого стрімкого розвитку подій. Як справедливо відзначається в [5, с. 34], «...Кінець століття чітко виявив небезпечну невідповідність між глобальними масштабами проблем, з якими зіткнулося людство, і обмеженими – як правило, національно-державними – засобами і методами їх вирішення. Серед

вагомого комплексу проблем, які потребують об'єднання зусиль жителів Землі, на першому місці, безперечно, стан навколишнього природного середовища. Сьогодні воно настільки бентежливе, що стоїть питання про виживання людства як високо розвинутого, цивілізованого суспільства...».

Саме наприкінці XX сторіччя локальні і регіональні екологічні та соціальні проблеми стали набувати планетарного характеру. Зростаючий технологічний і військово-технічний потенціал людства змусив вперше подумати про реальність ядерної світової війни. Слідом за усвідомленням ядерного тупика виникло розуміння вичерпності природних ресурсів, джерел енергії (враховуючи зростаючі потреби соціуму), адаптаційних і регуляторних можливостей біосфери. Почалося системне дослідження проблем формування єдиного глобального суспільства. Все це дозволило обґрунтувати положення про те, що соціальна нерівність є основною причиною погіршення природного середовища, зниження якості життя більшості населення Землі, загострення соціальних конфліктів, ескалації радикалізму, глобальної нестійкості [4]. Зараз всім зрозуміло, що системна криза єднає у собі риси економічної, екологічної, національно-етнічної, морально-культурної та інших криз. Глобалізація сфокусувала всі головні протиріччя сучасного суспільства. Процес глобалізації є дуже нерівномірним, хоча і стосується всіх без виключення країн, етносів, соціумів, які знаходяться на різних етапах розвитку і по-різному відчують на собі всі його негативні і позитивні впливи. Для протистояння кризовим явищам створюються формальні і неформальні наукові, громадські і міжурядові об'єднання.

Таким чином, глобалізація – це закономірне логічне завершення процесу формування єдиного глобального соціуму, результат еволюції біосфери і всіх численних похідних процесів. Вчені оцінюють цей процес і його наслідки по - різному. Так, за офіційними документами ООН глобалізація розглядається як неминучий процес формування загальносвітових принципів життєдіяльності, які об'єднують країни світу [6]. Відзначається, що глобалізація збільшує масштаби суспільного життя, і втягує інші процеси планетарного масштабу. У підсумковому документі міжнародної конференції ООН по стратегії стійкого розвитку (Йо-

ганнесбург, 2002) відзначається, що вплив глобалізації на світову спільноту є неоднозначним: вона веде до значного зростання економіки, але тільки невелика кількість країн спромоглася отримати від неї вигоди, а більшість зазнала негативних наслідків у вигляді зростання бідності, гальмування економічного зростання тощо [7]. Реалізація стратегії стійкого розвитку, на наш погляд, є початковою стадією переходу сучасної цивілізації до стану ноосфери.

З наведеного вище аналізу сучасних особливостей взаємовідносин суспільства і природи слідує, що глобальна соціогеосистема об'єктивно підійшла до якісно нового етапу еволюції, початок якому поклали процеси глобалізації, які активно розвиваються. Земного простору вже не вистачає для незалежного існування локальних і регіональних соціогеосистем.

Подальший розвиток глобального соціуму у відповідності з традиціями, які встановилися, ментальними установками, підходами, технологіями й засобами ПК може призвести до катастрофи на біосферному рівні. Очевидно, необхідні глибокі системні зміни соціуму на всіх рівнях організації. За еволюційним значенням ці зміни можна співвіднести з появою людського суспільства, тому що практично на Землі повинен сформуватися новий соціум, із новим світоглядом, новим ставленням до природи, новими потребами і новим баченням своєї ролі в природі. Власне, про це говорять багато вчених. Так, Е. В. Гірусов та інші [8], відзначаючи необхідність узгоджених дій людей, озброєних потужними засобами перетворення природи, стверджують, що проблеми соціального й природного порядку пов'язуються в єдиний вузол, зумовлюючи їх взаємне вирішення. На наш погляд, розв'язати цей «тугий вузол» можливо лише змінивши, за словами Ауреліо Печчеї «людські якості», сформувавши ментальні установки соціуму відповідно до ноосферних поглядів на взаємовідносини суспільства та природи [9].

Виходячи з викладеного вище та теорії актогенезу, глобальному соціуму треба вчинити незвичайний для нього вид діяльності - трансформуватися, щоб вижити, для чого необхідно розробити теоретичну та ідеологічну основу цього процесу. Вже не викликає сумніву той факт, що ядро проблеми глобальної кризи цивілізації знаходиться в самому соціумі, в «людських якос-

тях», які потребують зміни і формування ноосферно-орієнтованого інтегрального менталітету глобального соціуму [10]. У зв'язку з викладеним вище необхідно відзначити, що жодна наука не може вирішити цю задачу самостійно. В цьому процесі повинні бути задіяні всі науки у відповідності зі своїм науковим апаратом, задачами, можливостями й науковим статусом. Певніше всього, вироблення конкретної глобальної програми переходу до стійкого розвитку буде відбуватися поетапно, по мірі готовності соціуму усвідомити й виконати чергову задачу, і в цьому процесі на різних етапах ведучу роль будуть відігравати різні науки.

Говорячи про зростання ролі соціальної і конструктивної географії на цьому, дуже важливому для людства відрізку історії, автор виходить з того, що в предметній області цих наук органічно сполучаються просторово-часові аспекти соціальних і природних підсистем глобальної соціогеосистеми. Зокрема, соціальна географія може найбільш комплексно врахувати всі особливості розвитку суспільно-географічного процесу на всіх рівнях ієрархії і намітити орієнтири його трансформації. Зрозуміло, це не знижує актуальності й відповідальності інших наук, зокрема конструктивної географії, які повинні виконати відповідні завдання в своїх областях знань. Загальний результат буде досягнуто лише спільними зусиллями й абсолютизувати роль будь якої однієї науки в цьому не варто.

Автором з позицій соціальної географії обґрунтовано особливості природокористування як процесу взаємодії суспільства та природи; проаналізовані основні принципи виділення соціогеосистем в контексті актогенезу; запропоновано умовну класифікацію природних систем за особливостями стратегії природокористування; визначено соціально-географічні умови переходу на засади стійкого розвитку; проведено аналіз існуючих функцій соціальної географії та запропоновано додаткові, які відповідають сучасному соціальному замовленню на такі дослідження та можливостям соціальної географії у його вирішенні. Це – менталітоформуюча функція, яка має забезпечувати управління процесом формування ноосферно-орієнтованого інтегрального менталітету соціуму та ноосферно-світоглядна, яка визначає орієнтири й перспективи розвитку такого менталітету [10].

ВИСНОВКИ

Про важливість феномену природокористування в життєдіяльності суспільства та необхідності і надалі його дослідження, зокрема в межах конструктивної та соціальної географії говорить лише один важливий момент. В Цілях розвитку тисячоліття, затвердженого Декларацією Тисячоліття ООН у вересні 2000 року зазначаються вісім найбільш важливих цілей сучасної цивілізації. Серед них: ліквідація крайньої злиденності та голоду; забезпечення повної і продуктивної зайнятості і гідної роботи для всіх, у тому числі жінок і молоді; скорочення вдвічі за період 1990 – 2015 років частки населення, яке потерпає від голоду; забезпечення загальної початкової освіти; заохочення рівності чоловіків і жінок і розширення прав і можливостей жінок; скорочення дитячої смертності; боротьба з ВІЛ/СНІДом, малярією і іншими захворюваннями; забезпечення сталого екологічного розвитку: включення принципів сталого розвитку у національні стратегії і програми та зміна вектору процесу виснаження природних ресурсів на протилежний; значне скорочення темпів втрати біорозмаїття; скорочення вдвічі до 2015 року частки населення, яке не має постійного доступу до безпечної питної води і основних санітарно-технічних засобів; до 2020 року забезпечення істотного поліпшення життя як мінімум 100 млн. мешканців нетрів. Як бачимо, практично всі цілі пов'язані з предметною областю дослідження соціальної і конструктивної географії.

Розвиток нових наукових напрямів, концепцій, методів і методик, як правило, пов'язаний з декількома аспектами, зазначимо лише два з них.

По-перше, це протиріччя між невідповідністю якоїсь нової проблеми (наприклад, загострення глобальної соціо-екологічної кризи) і можливістю сучасної науки (системи наук) вирішити її на основі існуючої теоретико-методологічної бази.

По-друге, наявністю пасіонарних поглядів і, особливо особистостей, здатних задавати поштовх (імпульс) до нових пошуків, відповідних наукових розробок на основі зовсім нового, яскравого і незвичного для інших бачення світу, його особливостей, проблем, перспектив еволюції. Останнє

виступає надзвичайно важливою складовою формування науковців нової формації, здатних до пошуку відповідей на складні проблеми сучасності.

Саме такою особистістю був відомий в галузі конструктивної географії, геоекології вчений Володимир Юхимович Некос, який своїм натхненням, креативністю, сміливістю наукових поглядів, практичною діяльністю і людяністю відкрив двері великої науки для багатьох своїх учнів, однодумців і послідовників. Підтвердженням сказаного є той факт, що велика кількість науковців захистила під його керівництвом кандидатські і докторські дисертації. Цей процес продовжується вже, на жаль, без нього, але підтверджує прозорливість, масштабність його наукових поглядів і ідей, які втілюють учні і послідовники Володимира Юхимовича.

Автор почала займатися питаннями теорії і методики соціальної географії після захисту під керівництвом Володимира Юхимовича кандидатської дисертації з питань екологічної освіти та виховання, а також під впливом, організованих ним перших міжнародних конференцій з цих питань, безпосереднім науковим спілкуванням, в процесі якого він передавав співрозмовнику свій неординарний погляд на події в суспільстві, природі, відкривав нові можливі горизонти наукового пошуку тощо. Формування екологічної свідомості, соціальний запит на потребу в поширенні знань про проблеми навколишнього природного середовища поступово стали викристалізуватися в необхідність формування засад інвайронментального підходу в природокористуванні, обґрунтування ролі географічної науки, зокрема соціальної географії в розвитку концепції стійкого розвитку тощо. Звітуючи перед світлою пам'яттю Володимира Юхимовича, автор зазначає, що продовжує займатися проблемами природокористування, саме соціально-географічними його аспектами, розвиваючи теоретико-методологічні засади соціальної географії, зокрема для розробки програм, моделей регіонального розвитку [10].

Володимир Юхимович Некос багато встиг в своєму житті.... Він все своє краще (якості людини і науковця) віддав людям, не встиг лише жити далі, милуватися пло-

дами своєї роботи, результатами впливу свого авторитету в науці.... Це за нього мають робити надалі його учні, всі, кому він віддав хоча б крихту свого натхнення, свого серця, своєї людяності і таланту, сво-

єї наукової долі.... Думаю, не лише в мене є почуття безмежної туги і безпорадності через те, що неможливо повернути час назад і встигнути ще сказати Учителю слова подяки і поваги....

ЛІТЕРАТУРА

1. Крисаченко В. С. Екологія. Культура. Політика: Концептуальні засади сучасного розвитку./ В. С. Крисаченко, М. І. Хілько – К.: Знання України, 2002. – 598 с.
2. Преображенский В. С. О роли социальных аспектов в проблеме природопользования / В. С. Преображенский //Вопросы географии. – 1978. – С.107-118.
3. Данилов-Данильян В. И. Экологический вызов и устойчивое развитие. Учебн. пособ./ В. И. Данилов-Данильян, К. С. Лосев – М.: Прогресс – Традиция, 2000. – 416 с.
4. Левашов В. К. Устойчивое развитие общества: парадигма, модели, стратегия./ В. К. Левашов. – М., 2001. – 359 с.
5. Горбачев М. С. и др. Грани глобализации: Трудные вопросы современного развития. / М. С. Горбачев и др. – М.: Альпина Пабlishер, 2003. – 592 с.
6. Голубчик М. М. Глобальное видение мира и глобализация / М. М. Голубчик.// География в школе. – 2002. – №5. – С. 3-15.
7. Сдаюк Г. В. Модели глобализации и необходимость региональной интеграции / Г. В. Сдаюк. //География в школе. – 2002. - №2. – С. 3-13.
8. Гирусов Э. В. и др. Экология и экономика природопользования: учебн. для вузов/ Э. В. Гирусов и др.; Под ред. проф. Э. В. Гирусова. – М.: Закон и право. – ЮНИТИ, 1998. – 455 с.
9. Печчеи А. Человеческие качества: Пер. с англ./ А. Печчеи. – М.: Прогресс, 1985. – 312 с.
10. Немець Л. М. Стійкий розвиток: соціально-географічні аспекти (на прикладі України): Монографія. / Л. М. Немець. – Х.: Факт, 2003. – 383 с. (рос. мовою).

Надійшла до редколегії 25.09.2013

